

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми: **«ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконав: студент 2 курсу
групи Іst1-М20z
Бойчук Артур Русланович

Науковий керівник:
к.і.н., доцент
кафедри історії України
Задорожнюк А.Б.

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія проблеми.....	5
Розділ II. Землі Правобережної України в період інкорпорації.....	14
2.1. Формування території.....	14
2.2. Земельна власність на Правобережжі в період інкорпорації.....	28
Розділ III. Економіка Правобережної України у пореформену добу.....	41
3.1. Законодавче регулювання поземельних відносин.....	41
3.2. Промисловий розвиток Правобережжя.....	48
Розділ IV. Аграрні реформи в економіці Правобережжя на початку XX ст.....	66
4.1. Загострення ситуації в аграрному секторі економіки на початку XX ст.....	66
4.2. Руйнування общинного землеволодіння і перехід до хуторського та надільного земле господарювання.....	72
Висновки.....	86
Список використаних джерел та літератури.....	91

Вступ

Актуальність теми. Дослідження соціально-економічного розвитку українських земель кінця XVIII – початку XX ст. належить до актуальних проблем сучасної історіографії. Саме в той період відбулися докорінні зміни у промисловому розвитку, зумовлені входженням регіону до складу Російської імперії, подальшими реформами другої половини XIX та початку XX ст., коли були створені передумови для швидкого економічного розвитку території України.

Актуальними сьогодні є дослідження економічного розвитку регіонів України. Зокрема, територія Правобережжя традиційно виступала окремим специфічним регіоном України із своїми особливостями, зумовленими економічними факторами.

Об'єктивне осмислення особливостей економічного розвитку Правобережжя актуальне й тому, що тогочасні соціально-економічні процеси виробництва дозволяють більш чітко окреслити сучасні соціальні та економічні тенденції.

Предметом дослідження є розвиток економіки Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від кінця XVIII – до початку XX ст. Такі часові межі пояснюються історичними умовами розвитку регіону. Відліком для нижньої хронологічної межі є поділи Польщі та входження території Правобережжя до складу Російської імперії., верхня межа пов'язується із початком 1-ї світової війни.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі критичного опрацювання здобутків історіографії дослідити особливості розвитку економіки Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Для досягнення поставленої мети автор ставить **завдання:**

– з'ясувати стан наукової розробки теми;

- проаналізувати розвиток Правобережної України в період інкорпорації, з'ясувати адміністративно-територіальний устрій та соціально-економічне становище регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;
- дати аналіз процесам формування земельної власності на Правобережжі в період інкорпорації;
- дослідити процеси проникнення товарних відносин в поміщицьке господарство, прослідкувати етапи еволюції поміщицького та державного землеволодіння;
- показати передумови та напрямки промислового розвитку Правобережжя;
- показати еволюцію економіки Правобережжя в період проведення аграрних реформ поч. XX ст.;
- розглянути процеси руйнування общинного землеволодіння і переходу до хуторського та надільного землегосподарювання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі вивчення широкого кола історичної літератури досліджено проблему, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у шкільній і вузівській роботі.

Методологічною основою дослідження слугують принципи історизму та наукової об'єктивності.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Висновки

1. Огляд монографічної літератури дозволяє стверджувати про наявність достатньої історіографічної бази для успішного виконання поставлених в роботі завдань. Джерельну базу роботу представляють законодавчі документи Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., які визначали правове поле для економічного і адміністративного розвитку Правобережжя, оскільки розвиток промисловості в Російській імперії знаходився під пильним контролем влади. В роботі також використано фонди державного архіву Хмельницької області в м. Хмельницькому (Ф. 226, 228, 249, 315).

Огляд праць дослідників та наявної джерельної бази з історії економічного розвитку Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. дає підстави стверджувати про достатню кількість матеріалів для висвітлення поставленої проблеми і виконання усіх завдань дипломної роботи.

2. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., після поділів Польщі, на території Правобережної України було утворено три губернії – Київська, Волинська і Подільська. Специфікою цих територій стали: значний економічний потенціал польських поміщиків і високий процент кріпаків серед населення, зумовлений панщинним землеволодінням. У Правобережній Україні він становив 58% загальної кількості населення. Для порівняння на Лівобережжі — 35%, у Південній Україні — 25%.

Будь-які спроби відразу змінити існуючий порядок землеволодіння на цих землях могли б стати причиною виступів польських землевласників, які б підірвали ще слабкі позиції російської влади після недавнього приєднання цих територій до Російської імперії. Проте, вже у той же час готувалися і проводилися заходи щодо поступової ліквідації орендних володінь на основі колишньої польської правової системи і розподіл цієї власності на умовах, продиктованих інтересами Російської імперії, і створення умов для уніфікації земельних відносин. Для практичного проведення перерозподілу земельної власності на Правобережжі російський уряд створював спеціальні владні інституції, у повноваження яких входило вирішення різноманітних майнових

питань. Ці структури мали різні обов'язки, тривалість їхньої діяльності теж не була однаковою, відрізнялися вони між собою якісним і кількісним складом чиновників і різною ефективністю їх роботи, але всі вони були утворені з єдиною метою – утвердження основ російської державності у Київській, Волинській та Подільській губерніях, а також виконували завдання збільшення власності і забезпечення стабільного доходу в казну.

3. У пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння, що пояснюється бажанням верховної влади призупинити розорення дворян та зберегти їхні родові маєтки, а також сприянням дворянам у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва, особливо в дрібнопомісних маєтках. Специфіка іпотеки цього періоду полягала в тому, що уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського походження земельних угідь у Правобережній Україні; формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці розвивалась конкуренція за позичальника та відновлювалось станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським поміщикам.

З іншого боку уряд майже відмовився від практики здавання державних земель в оренду окремим особам. Визнавалось більш доцільним здавати державні земельні угіддя в колективну оренду селян, що гарантувало своєчасне надходження орендної плати та послаблювало соціальне напруження в краї, зумовлене прогресуючим малоземеллям. Разом з тим влада вдалась до широкого продажу державних земельних угідь росіянам. Отже, незважаючи на те, що до казни надійшла значна кількість конфіскованих маєтків унаслідок Січневого повстання 1863 р., а до аграрної реформи в краї влада сприяла накопиченню їх різними шляхами, в пореформений період навпаки, вона розпродувала державні маєтки і земельні угіддя для створення значного прошарку росіян-землевласників.

Разом з тим, навіть на початку ХХ ст. міські поселення Правобережжя мали чітко виражений аграрний характер, що виражалось у незадовільному їх влаштуванні, при повному порушенні будівельних і санітарних норм. Міста мало чим відрізнялися від селищ. По-перше, часто вони залишалися власністю великих землевласників і більша частина міського населення продовжувала займатися землеробством. По-друге, урядова політика була спрямована на стимулювання розвитку сільського господарства. Тому на селі було залучено основні кошти. По-третє, це привело до того, що промислово розвиненішими були села та містечка, міста залишаються центрами торгівлі. І по-четверте, в наслідок даної політики інфраструктура міст залишалась слабо розвинутою.

Отже, промисловий розвиток Правобережній Україні зводився до кількох основних напрямків. Із запровадженням російської правової бази в економіку, міста стають розвиватися здебільшого як адміністративні центри російської влади. В них розміщуються військові гарнізони, маса державних чиновників, центрами русифікації стають навчальні заклади. До реформи 1861 року, міста набувають російського характеру, а російська мова стає мовою адміністрації і торгівлі. Щоб вижити в містах, українці мусили інтегруватися в цю культуру. Разом з тим, щоб послабити вплив поляків і євреїв в регіоні активно проводилася політика на створення єдиної російської народності, де українцям відводилась роль меншого брата.

4. Разом з тим, чітка регламентація прав володіння нерухомою власністю була зумовлена необхідністю більш чіткого передбачення державних прибутків та надзвичайною централізацією державного управління та контролю над усіма сферами суспільного життя.

Суттєвим напрямом законодавчого регулювання поземельних відносин у поміщицькому землеволодінні краю була фіскальна політика, її реформування набуло радикальних форм, що виявилось у запровадженні

подесятинного земельного збору, диференціації мита за перехід прав власності на землю з оцінкою її за кадастровими ознаками та прибутковістю.

У пореформений період важливими були питання подальшої долі державних маєтків у Правобережній Україні. З одного боку, політика уніфікації поземельних відносин в імперії вимагала ліквідації ленної і поєзуйтської форм землеволодіння. З іншого – розвиток капіталістичних форм господарювання та перетворення державних селян на приватних землевласників диктували необхідність суттєвої корекції методів управління і господарювання в державних маєтностях.

Реформа 1861 лише загострила селянське питання. І на початку ХХ ст. потреба селян в землі не була вирішена, оскільки за роки після реформи 1861 р. сільське населення зросло більше ніж у 2 рази, а загальна кількість селянських надільних земель залишалася майже незмінною. Існуюча система землеволодіння (наявність великих поміщицьких латифундій) не давала можливості селянам скільки-небудь покращити свої земельні справи.

Малоземелля, що було результатом особливого розподілу землі при кріпосницькому господарстві, в умовах розвитку капіталістичних відносин ставало суттєвим гальмом для селянських господарств. Оренда земель, яка набрала широкого розповсюдження на початку ХХ ст., також не могла розв'язати проблеми малоземелля. Великі орендні ціни на землю не задовольняли селян.

Отже, на початку ХХ ст. спостерігається загострення ситуації в аграрному секторі економіки. Поміщицьке землеволодіння гальмувало розвиток сільського господарства, створювало земельний голод. Перешкоджало розвитку сільського господарства також його низьке технічне забезпечення.

5. Однак, незважаючи на всі негаразди реформи, на Правобережжі все-таки створився окремий клас заможних селян. Великими землевласниками вони не стали. Заможне селянство становило в Україні на 1911 р. всього 7%. Але утворився новий прошарок – середняцьке господарство. Саме воно

складало найбільший відсоток, і саме вони протистояли пруському типу господарства, який обрав уряд після революції 1905 р.

Основною проблемою царського уряду у створенні хутірського та відрубного господарства була недостатність фінансування. Грошей, які були виділені на реалізацію реформи, було обмаль. Хоча для здійснення реформи урядом не було створено належної фінансової та матеріальної бази, вона форсувалася адміністративними заходами. І хоча руйнування общини за часів столипінської аграрної реформи в Україні проходило достатньо швидкими темпами, виділення селян на хутори та відруби не виправдало сподівань уряду. На заваді цьому стояло збереження великого поміщицького землеволодіння, селянське малоземелля, недостатня фінансова допомога уряду та багато інших причин.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)(далі ЦДІАУК), ф.442, оп.1, спр.1803, арк. 23.
2. ЦДІАУК. Колекція мікрофільмів (далі КМФ) № 11, оп. 1, спр. 166, арк. 4-6, 230.
3. Держархів Хмельницької області (далі ДАХМО), ф.226, оп.79, спр. 1771, арк.24, 25.
4. ДАХМО, ф.226, оп.79, спр. 2053, арк.11.
5. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 370, арк.5.
6. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 441, арк.32.
7. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 461, арк.21.
8. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 551, арк.2.
9. ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 567, арк. 3.
10. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 569, арк.10.
11. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 3304, арк.16.
12. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 3359, арк.70.
13. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 4562, арк.5.
14. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 4642, арк.12.
15. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр. 4861, арк.13.
16. ДАХМО, ф. 228, оп.1, т. 2, спр. 11, арк. 563.
17. ДАХМО, ф.249, оп.1, спр. 663, арк.2.
18. ДАХМО, ф.249, оп.1, спр. 835, арк.32.
19. ДАХМО, ф.249, оп.1, спр. 6189, арк.4.
20. ДАХМО, ф.249, оп.3, спр. 253, арк.9.
21. ДАХМО, ф.315, оп.1, спр. 722, арк.52.
22. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. (далі ПСЗ-1), т. 22, № 16034.
23. ПСЗ-1, т. 23, № 17090.
24. ПСЗ-1, т. 23, № 17323.
25. ПСЗ-1, т. 23, № 17354.
26. ПСЗ-1, т. 23, № 17989.
27. ПСЗ-1, т. 24, № 18117.
28. ПСЗ-1, т. 25, № 18317.
29. ПСЗ-1. т. 25, № 18349.
30. ПЗЗ-1. – Т. XXIII. – №. – С. 852.
31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. (далі ПСЗ-2), т. 5, № 4206.
32. ПСЗ-2, т. 6, № 4485.
33. ПСЗ-2, т. 6, № 4711.
34. ПСЗ-2, т. 8, № 6301.
35. ПСЗ-2, т. 11, № 9194а.
36. ПСЗ-2, т. 12, № 10241а.
37. ПСЗ-2, т. 41, отд. 1, № 43103.

38. ПСЗ-2, т. 41, № 43268.
39. ПСЗ-2, т. 41, отд. 2, № 43728.
40. ПСЗ-2, т. 42, отд. 1, № 43361.
41. ПСЗ-2, т. 42, отд. 1, № 44197.
42. ПСЗ-2, т. 43, отд. 1, № 46343.
43. ПСЗ-2, т. 43, отд. 2, № 46499.
44. ПСЗ-2, т. 44, отд. 1, № 46935.
45. ПСЗ-2, т. 45, отд. 1, № 48247.
46. ПСЗ-2, т. 51, отд. 1, № 56030.
47. ПСЗ-2, т. 47, отд. 1, № 50510.
48. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1869. – 50 с.
49. Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886. – 137 с.
50. Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольский, 1890. – 144 с.
51. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольский, 1895. – 208 с.
52. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1899. – 252 с.
53. Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1901. – 215 с.
54. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – Каменец-Подольский, 1903. – 195 с.
55. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год // К-П, 1888.
56. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. // Под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904. – 248 с.

Література:

57. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Багалій Д.І. – Т. 1. – К.: Державне видавництво України, 1928. – 394 с.
58. Батюшков П.Н. Подолие. Историческое описание / Батюшков П.Н. — СПб, 1891.
59. Бармак М.Г. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / Бармак М.Г. // Волинський державний педагогічний університет імені Лесі Українки. Наукові записки: Серія “Історія” – Луцьк, 2003. – С 18-23.
60. Белінський В.С. Розвиток залізничного транспорту в Україні в період помислового капіталізму / Белінський В.С. // Нариси з соціально-

- економічної історії України дожовтневого періоду. — за ред. Косименка. — К.: АН УССР, 1963. — 321 с.
61. Бондарчук Г.В. Поляки в системі адміністративно-територіального управління Подільської губернії на рубежі ХУІІІ – ХІХ століть / Бондарчук Г.В. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 116-124.
  62. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) / Борисевич С. О. // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 80-87.
  63. Брафман Я. Книга кагала. Всемирный еврейский вопрос / Брафман Я. – К.: МАУП, 2004. – 368 с.
  64. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV-ХVІІІ ст. / Бродель Ф. – Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – 544 с.
  65. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм ХV-ХVІІІ вв. Время мира / Бродель Ф. — М.: Прогресс, 1992. — Т.3. — 486 с.
  66. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.) / Верига В. - Львів: Світ, 1996.
  67. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / Воронин А. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с.
  68. Власюк У. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столицінської аграрної реформи / Власюк У. // Київська старовина. — 1999. — №5. — С.164.
  69. Геллер М. История Российской империи / Геллер М. – М., 1997. – Т.3.
  70. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Герлігі П. – К., 1999.
  71. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти в Подільській губернії / Геровська Х. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – 600 с. – С. 177.
  72. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ - ХХ століття / Грицак Я. – К.: Генеза. 1996.
  73. Гуменюк А.О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60-90-х роках ХІХ ст. / Гуменюк А.О. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – 352 с. – С. 189-194.
  74. Гуменюк А.О. Міське населення Правобережної України / Гуменюк А.О. — К., 1993.

75. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX ст. / Гуржій І.О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. – С. 173-208.
76. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Гуржій І.О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
77. Гуржій І.О.. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки XIX ст.) / Гуржій І.О. – Укр. іст. журн., 1966. – № 10. – С. 26-38.
78. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / Гуржій І.О. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
79. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / Гуржій І.О. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.
80. Данілов І. Етнічний склад Подільської губернії в кінці XIX століття / Данілов І. // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – К-П, 1991. – С. 530-531.
81. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Дерев'янкін Т.І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 127 с.
82. Дитятин І.І. Русский дореформенный город / Дитятин І.І. // Статті по історії русского права. – СПб.: Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – 631 с. – С. 1-32.
83. Дитятин І.І. Наши города / Дитятин І.І. // Статті по історії русского права. – СПб.: Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – 631 с. – С. 33-48.
84. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / Дубровский С.М. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
85. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / Дубровский С.М. – М.: Изд-во Акад. наук, 1963. – 599 с.
86. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика / Ефремов П.Н. – М.: Госполитиздат, 1941. – 142 с.
87. Жукович Т.І. Западная Россия в царствование императора Павла I / Жукович Т.І. – СПб, 1914. – С 197-198.
88. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1585.
89. Илизаров С. Русский город глазами историка XVIII в. / Илизаров С. // Русский город. Сб. статей. – М.: Изд. Москов.ун-та. – 1976.
90. Історія Української ССР. – К., 1953. – Т. 1; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. 1.
91. Історія Української РСР: У 8 тт. 10 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2, 3.
92. Історія України // За ред. С.В.Трубчанінова. — К-П, 1995.
93. Історія селянства Української РСР: У 2 т./ Редкол. В.А.Дедиченко та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної Революції. – 551 с. – С. 356-361.

94. Кабузан В. Евреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / Кабузан В. // УІЖ. – 1991. – №6. – С.52-58.
95. Казмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Казмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. – К.:ТОВ “Міжнар. Фін. Агенція”, 1998. – 174 с. – Бібліогр.: с. 142-152.
96. Карпіна О.М. Соціально-економічна характеристика Волинських міст наприкінці XIX ст. / Карпіна О.М. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування. — Рівне. — 1993.
97. Кравченко В. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Кравченко В. – К.: Основа, 1997.
98. Крикун М.Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією/ Крикун М.Г. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 13. – Львів, 1992. – С.95-102.
99. Кукурудзяк М.Г. Динаміка міського населення Зх. Поділля у др. пол. XIX ст. / Кукурудзяк М.Г. // Науковий збірник Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 188-190.
100. Кулиш П. Хуторская философия и отдалённая от мира поэзия / Кулиш П. // Хроніка 2000. – К.: Довіра, 1992. – С.80-86.
101. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т.І. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. – 282 с.
102. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Лазанська Т.І. // Укр. іст. журн., 1996. – № 2. – С. 65-73. – С. 72.
103. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика / Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
104. Латышев С. Город / Латышев С. // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.Брокгауз и И.Эфрон. – Т. IX. – С. 325.
105. Лукашевич Л.М. Украина: Историко-экономическое обозрение / Лукашевич Л.М. // Санкт-Петербургская Государственная инженерно-экономическая академия. – Спб, 1995. – 204 с.
106. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России: Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика / Лященко П.И. – СПб., 1913. – Т. 2.
107. Малий В.В. Господарство і зайнятість населення (др.пол. XIX ст-10 рр. XX ст.) / Малий В.В. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції — К-П, 1995. — С.183.
108. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972.
109. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / Нардова В.А. – Ленинград: Наука, 1984. – 260 с.

110. Оглоблин О. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. – К.: Гос. издат. Украины, 1925. – 270 с.
111. Оглоблин О. Очерки истории капиталистической фабрики. Предкапиталистическая фабрика / Оглоблин О. – К.: Гос. издат. Украины, 1925. – 232 с.
112. Оглоблин О. До історії порцеляно-фаянсової промисловості України / Оглоблин О. // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – Т.1. – К.: ВУАН, 1932. – 356 с. – С. 253-258.
113. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / Орлик В.М. // Укр. іст. журн., 2003. – № 2. – С. 66-73. – С. 72.
114. П.А.Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы. / [Сост. З.М.Чавчавадзе.] – М.: Чертановская тип., 1991. – 176 с.
115. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
116. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Пойда Д.П. – Днепропетровск, 1960. – 488 с.
117. Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / Реєнт О.П. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К, 2000. – С. 6-38.
118. Рындзюньский П.Г. Главные факторы градотворчества в России во вт.пол.XVIII в. / Рындзюньский П.Г. // Русский город. Сб.статей. – М.:Москов.ун-т, 1976.
119. Рындзюньский П.Г. Утверждение капитализма в России / Рындзюньский П.Г. – М.:Наука.,1978.
120. Рындзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / Рындзюньский П.Г. – М.: Наука, 1983.
121. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / Рубач М.А. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1957. – 457 с.
122. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классового расслоения крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / Рубач М.А. // Материалы к майской сессии 1960 г. – М., 1960. – 27 с.
123. Рудин А. Что говорят русские социал-демократы "деревенской бедноте" / Рудин А. – М.: Колокол, 1905. – 79 с.
124. Рожков Н.И. Исторические и социологические очерки / Рожков Н.И. – М., 1906. – Т. 1. – С. 100.
125. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Рудакова Ю. К. // Укр. іст. журнал. – № 2(461). – 2005. – С. 101-110.

126. Саченко С. Статистический очерк Подолки / Саченко С. – К-П, 1906. – 130 с.
127. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / Сидельников С.М. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с.
128. ^{Сл}абченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. / ^{Сл}абченко М.Є. – Т. 1. – Одеса: б/в, 1925. – 328 с.; Т. II. – Одеса: б/в, 1927. – 274 с.
129. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления. – Каменец-Подольский: Издание Каменец-Подольского Окрплана, 1929. – 52 с.
130. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – в первой половине ХІХ в. / Сташевский Е. Д. – М.: Изд-во Наука, 1968. – 484 с.
131. Столыпин П.А. Нам нужна великая Розсип / Столыпин П.А. – М.: Молодая гвардия, 1991.
132. Стрішенець М.М. Магдебурське право в містах України др. пол. ХVІ - сер. ХVІІ ст. / Стрішенець М.М. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування. Зб. ст. — Рівне, 1993.
133. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. – К.: Либідь. 1993.
134. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А. П. – К., 1968. – 220 с.
135. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія / Федьков О.М. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 248 с.
136. Філінюк А.Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі ХVІІІ - ХІХ століть / Філінюк А.Г. // 3 непереможною правдою життя. / Зб. наук. статей. - К., 2004. - С. 102-111.
137. Філінюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХVІІІ – 50-ті роки ХІХ ст.): Монографія / Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.
138. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ - поч. ХХ ст. в російському законодавстві / Шандра В. – К., 1998.
139. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство. 1832-1914 / Шандра В. – К., 1994.
140. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1852: функції, структура, архів / Шандра В. – К.: [Держ. ком. архів України], 2001.
141. Швидько Г.К. Термін “місто” та “містечко” на Україні в економіко-статистичних джерелах другої половини ХVІІ ст. / Швидько Г.К. // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті

дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 1990. – 286 с. – С. 41-45.

142. Шульга И.Г. Развитие цехового ремесла в городах Закарпатской Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. / Шульга И.Г. // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В.Устюгова. – М.: Наука, 1966. – 564 с. – С. 512-517.